

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 51-52 (2015)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 51-52 (2015)

Οι Συρρακιώτες Μπαλτατζήδες του Παλέρμου
και η Πρέβεζα

Γιώργος Ιασ. Μουστακης

doi: [10.12681/prch.28724](https://doi.org/10.12681/prch.28724)

Copyright © 2015, Γιώργος Ιασ. Μουστακης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουστακης Γ. Ι. (2015). Οι Συρρακιώτες Μπαλτατζήδες του Παλέρμου και η Πρέβεζα. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (51-52), 285–297. <https://doi.org/10.12681/prch.28724>

Γιώργος Ι. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ

Οι Συρρακιώτες Μπαλτατζήδες του Παλέρμου και η Πρέβεζα

Η οικογένεια Μπαλτατζή ήταν από τις σημαντικότερες του Συρράκου. Τέσσερα μέλη της διέπρεψαν στο διεθνές εμπόριο. Ο νεώτερος, ο Σπυρίδων, ήταν ευεργέτης του Έθνους, αλλά και του Συρράκου.

Οι μετά την επανάσταση του Συρράκου Μπαλτατζήδες ήταν τρία αδέλφια: ο Δημήτρης, ο Ιωάννης και ο Νικόλαος. Όπως μου είπε ο μακαρίτης Αριστείδης, εγγονός του Ιωάννη, είχαν και μία αδελφή, που έγινε καλόγρια. Η οικογένεια Μπαλτατζή μετά το τέλος της επανάστασης επέστρεψε στο κατεστραμμένο και ακατοίκητο για επτά χρόνια Συρράκο και επιδόθηκε και αυτή στην αναδημιουργία του. Σε λίγα χρόνια η ατμομηχανή της συρρακιώτικης οικονομίας λειτούργησε ξανά, παρά την αναρχία και την ανασφάλεια που επικρατούσε τότε, αλλά και την απαίτηση των Αλβανών οπλαρχηγών να τους πληρώσουν τα χωριά τα χρήματα που τους χρωστούσε το τουρκικό κράτος από μισθούς στα χρόνια της επανάστασης.

Το Συρράκο και οι Καλαρρύτες –οι «δύο δίδυμες πολίχνες», όπως τις αποκαλούσε ο καθηγητής και πρωθυπουργός Σπύρος Λάμπρου, Καλαρρυτινός στην καταγωγή– το 1821 επαναστάτησαν και πολιορκήσαν τις τουρκικές φρουρές, οι οποίες έφυγαν, για να γυρίσουν σε λίγες μέρες με στρατό 3.000 ή κατ' άλλους 5.000 ένοπλους άνδρες και έκαψαν όλα τα σπίτια και των δύο κωμοπόλεων. Στα Γιάννενα είχε συγκεντρωθεί μεγάλο τουρκικό στράτευμα που πολεμούσε τον Αλή πασά, με αρχιστράτηγο τον Χουρσίτ πασά της Πελοποννήσου, ο οποίος κρατούσε ομήρους οκτώ άνδρες από το κάθε χωριό. Για την πράξη αυτή των κατοίκων των δύο κωμοπόλεων ο μεγάλος ιστορικός της ελληνικής επανάστασης και ακαδημαϊκός Διονύσιος Κόκκινος γράφει:

Αλλ' η τολμηρωτέρα επαναστατική ενέργεια ήτο η γενομένη εις τας Καλαρρύτας και το Συρράκο. Αι κωμοπόλεις αταί ήσαν κέντρα ελληνικά. Ο πληθυσμός τους ήτο αμιγής. Αι Καλαρρύται κατοικούντο απο εξακόσιας ογδόντα ελληνικάς οικογένειας και το Συρράκο από επτακόσιας πενή-

ντα. Ο πλούτος αυτός εδημιούργησεν εκεί καλλιεργημένην ελληνικήν κοινωνίαν και όταν η Φιλική Εταιρεία προσπάθησε να αφυπνήσει τα εθνικά ιδεώδη ανά την Ελλάδα ευρήκεν εις τους Καλαρρύτας και το Συρράκον πρόθυμον ακουήν. Δεν υπήρχαν εκεί άνθρωποι των όπλων, αλλ' είχαν διαμορφωθεί Έλληνες ποθούντες την ελευθερίαν και την αποτίναξιν του τουρκικού ζυγού.¹

Η οικογένεια Μπαλτατζή ανήκε στην κοινωνική τάξη των ραφτάδων, οι οποίοι κατατάσσονταν σε τρεις κατηγορίες: α) σ' αυτούς που πήγαιναν σε κεφαλοχώρια του ελλαδικού χώρου, β) σ' εκείνους που πήγαιναν σε πόλεις και τα Επτάνησα και γ) σ' εκείνους που πήγαιναν σε μεγάλα λιμάνια και πόλεις της δυτικής Μεσογείου. Στο Αιγαίο και μέχρι την Αίγυπτο, κυριαρχούσαν οι εμποροραφτάδες της Ζαγοράς του Πηλίου. Τα κέρδη τους και οι πολιτιστικές επιρροές που δέχονταν ήταν ανάλογες με τον κύκλο των εργασιών τους και με το πολιτιστικό επίπεδο των κατοίκων του κάθε τόπου που πήγαιναν.

Σε ποιους τόπους εργαζόταν η οικογένεια Μπαλτατζή προ του 1821 δεν είναι γνωστό. Μετά την επανάσταση ο Δημήτριος, ο μεγαλύτερος, μαζί με τον Νικόλαο, τον μικρότερο, εργάστηκαν για μερικά χρόνια στη Ζάκυνθο. Εκεί πήγαιναν πολλοί Συρρακιώτες και Καλαρρυτινοί ραφτάδες και αργυροχρυσόχοι, και έτσι υπήρχε έντονος ανταγωνισμός. Ο Δημήτριος, άνδρας δραστήριος, ευφυής και τολμηρός, όταν διαπίστωσε ότι δεν μπορούσε να αναπτύξει τη δουλειά του, έφυγε και πήγε στη Σικελία.

Σε άρθρο του Ευάγγελου Αυδίκου γίνεται αναφορά στον D.F. Μπούτικο,² και σε κείμενό του με τίτλο: «Γενεαλογικόν βιβλίον και Διαθήκη», στο οποίο αναφέρονται τα εξής για τον Δημήτριο:

Βαλτατζής Δημήτριος. Ούτος την παιδικήν και νεανικήν του ηλικίαν εξακολούθησεν ομοίως τω αδελφώ του, αλλ' ενώ ο Ιωάννης³ έμεινεν εις

¹ ΚΟΚΚΙΝΟΣ 1957, 329-332.

² Η οικογένεια Μπούτικου ήταν εγκατεστημένη στη Μάλτα. Τέσσερις κόρες της οικογένειας αυτής παντρεύτηκαν στην Πρέβεζα: 1) Η Βικτωρία παντρεύτηκε τον Στυλιανό Παπαγεωργίου, όταν πήγε στη Μάλτα για να μάθει την τέχνη του επιδιορθωτή ωρολογίων. Γιαγιά της συμπολίτισσας Βικτωρίας Παπαγεωργίου-Τζούρου. 2) Η σύζυγος του Ιωάννη Πανάγη, γιαγιά του μακαρίτη φίλου μου δικηγόρου Παναγιώτη Πανάγη. 3) Η μάνα του εκτελωνιστή Αποστολάκη Τσακαλώτου, σύζυγος της Συρρακιώτισσας Βικτωρίας Κουκότη. Το παιδί τους ο Γιώργος Α. Τσακαλώτος πολλές φορές μου είπε: «είμαι κατά τα τρία τέταρτα Συρρακιώτης». 4) Ο δικηγόρος Αριστείδης Δημ. Μπαλτατζής μου είπε ότι η μάνα του ήταν το γένος Μπούτικου. Εάν ο D.F. Μπούτικος ήταν γόνος της οικογένειας αυτής, θα ήταν συγγενής με τον Δημήτριο Ιωάννη Μπαλτατζή, αδελφό του Κώστα και του Σπύρου, και φυσικά του Αριστείδη.

³ Ο Ιωάννης Μπαλτατζής είχε επτά αγόρια και δύο κόρες. Στα πρακτικά του μητροπολιτικού δικαστηρίου Πρέβεζας στη συνεδρία της 6-9-1892 αναφέρονται τα εξής μέλη της οικογένειας

πατρίδα, ούτος παραλαβών και τον ομομήτριον αδελφόν Νικόλαον άνοιξαν ραπτικόν εργαστήριον τη υποστηρίξει του Νικολ. Κρυστάλη και ιδία του εν Πραμάντι Κ. Ρίγγα. Η τύχη όμως του εφύλαττεν ευρύτερον μέλλον και εκ Ζακύνθου απηνώς ναυαγήσας εκεί μετέβη εις Πάνορμον της Σικελίας εξακολουθών την ιδίαν τέχνην. Εκεί δε πάλιν έστησεν τας παγίδας της η τύχη και ηθέλησεν να ανυψώση την οικογένειαν των Βαλτατζαίων. Έστειλεν τον εν Μεσσήνη άλλον πατριώτην μας Φ. Πάλιον και τους εδίδωκεν απηνώς τούτους, ώστε αποκάμνοντες εκ της τέχνης αποφάσισεν ν' ανοίξει εν ψευδοπνευματοπωλείον και απ' αυτό ήρχισαν αι γνωριμίας και αι συστάσεις μετά χιακών [Χιωτών] πλοιάρχων και τη συνδρομή του εν Βραΐλα τότε και νυν δε εν Βιέννη βαθύπλουτου και της ευεργικότητας μεγάλης οικογένειας των Τουαλέετ τέκνου, ο Δημήτριος ανυψώθει ηθικώς και υλικώς εις τα υψηλότερα στρώματα της κοινωνίας επί μιας δεκαπενταετίας. Η επωνυμία Δημ. Βαλτατζή και αδελφοί είχαν καταλάβει λαμπράν θέσιν καθ' όλην την Ανατολήν και εις τον ελληνικόν κόσμον. Αποσυρομένου του Δημ. εκ της έδρας της ενεργείας τω '76 και αφήσας διευθυντάς τον Κωνστ. και Σπυρ., υιοί του Ιωάννου, τον Δημ. Δούλην και τον Νικόλαον Βαλτατζήν φαίνεται ότι αι εργασίαι κινηπόδησαν ολίγον, ο δε Δημ. μείνας ενταύθα από το 1878 χάριν των καλών πατριωτών και του ληστάρχου Τσιτσομήτσου, όπου ηνάγκασαν αυτόν και πολλούς άλλους, βαρυαλούντος εγκατέλειψεν την πατρίδα. Είχε συλληφθεί εις το Δρίσκον εν γνώσει των Χασανέων και των Μακρυγιαννέων.⁴

Όταν ο Δημήτριος μαζί με τον αδελφό του Νικόλαο πήγε στη Ζάκυνθο και στο Παλέρμο η δουλειά των εμποροραφτάδων ήκμαζε. Στις μεγάλες και κερδοφόρες αγορές υπήρχαν οικογένειες εμποροραφτάδων, που τα μέλη τους εργάζονταν γενεές και ήταν εδραιωμένες στην αγορά και οικονομικά ισχυρές. Σε ορισμένες αγορές ήταν οργανωμένες σε συντεχνίες αναγνωρισμένες από την πολιτεία. Η συγκρότηση της συντεχνίας στη Βενετία έγινε το 1746. Οι νέοι που δεν είχαν οικογενειακή συνέχεια σε αυτές τις αγορές πήγαιναν σε μικρότερες. Στην Ι. Μητρόπολη Κερκύρας υπάρχει αναφορά του Νικόλαου Παρδάλη, «όστις αιτείται να βαπτισθώσιν οι θυγατέρες του τας οποίας ηναγκάσθη να βαπτίση ως καθολικάς εις εν χωρίον της Νεαπόλεως Ιταλίας». Ο Δημήτριος δεν ακολούθησε τον δρόμο αυτόν, από την αρχή πήγε στη Ζάκυνθο, που ήταν εγκατεστημένες ισχυρές οικογένειες εμποροραφτάδων. Και όταν

του 1) Σπυρίδων, 2) Χρήστος, χρυσοχός, 3) Βασίλειος άνευ επαγγέλματος διαμένοντος εν Οδησσώ, 4) Νικόλαος, 5) Δημήτριος, 6) Γεώργιος, κάτοικοι Συρράκου και 7) Μαρία χήρα του Κωνσταντίνου. Όλοι είχαν υπηκοότητα οθωμανική, εκτός από τη Μαρία, χήρα του Κωνσταντίνου, που είχε υπηκοότητα ρωσική (σελ. 133). Για τον Βασίλειο ο Μπούτικος γράφει: «μετέβη εις Κωνσταντινούπολιν και εμπορεύεται ολονέν μέχρι τούδε», ΑΥΔΙΚΟΣ 2003.

⁴ ΑΥΔΙΚΟΣ 2003.

έφυγε από εκεί πάλι σε μεγάλη αγορά πήγε, πάλεψε σκληρά, επεκτάθηκε σε πολλές εμπορικές δουλειές και «ανυψώθει ηθικώς και υλικώς εις τα υψηλότερα στρώματα της κοινωνίας επί μιας διεκαπενταετίας. Η επωνυμία Δημ. Βαλτατζή και αδελφοί είχαν καταλάβει λαμπράν θέσιν καθ' όλην την Ανατολή και εις τον ελληνικόν κόσμον».⁵

Ο Δημήτριος δεν αποσύρθηκε από την εταιρία για να γυρίσει στην πατρίδα να ξεκουραστεί. Ούτε έφυγε από το Συρράκο, γιατί φοβήθηκε τον ληστή Τσιτσομήτσο. Τόσα χρόνια δούλεψε και δημιούργησε πλούτο στη Σικελία, όπου δρούσε η μαφία και άλλα κακοποιά στοιχεία. Ήλθε, γιατί είχε στο μυαλό του άλλες δουλειές.

Από τους πιο παλιούς Συρρακιώτες ναυτικούς πράκτορες ήταν ο Δημήτριος Μπαλτατζής, ο μεγαλύτερος από τους δύο αδελφούς, που γύρισαν από το Παλέρμο της Σικελίας στην Πρέβεζα και ασχολήθηκαν ο ένας με τις θαλάσσιες μεταφορές και ο άλλος με τις χερσαίες. Ο Μπαλτατζής πρακτόρευε τη σημαντικότερη ιταλική ναυτιλιακή εταιρεία, την «Πούλια».

Ο Δ. Μπαλτατζής είχε το πρακτορείο του στο ισόγειο της κατοικίας που έκτισε στη γωνία των οδών Μπιζανίου και 21^{ης} Οκτωβρίου. Τωρινός ιδιοκτήτης του είναι ο Κωνσταντίνος Χαβάνης. Μετά το θάνατό του συνέχισε ο ιατρός Λεωνίδας Πάλιος, γαμπρός του από τη δεύτερη κόρη του. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο πρακτορείο εργαζόταν ο Σπύρος Σαρδελής και ο ανιψιός του Τζώρτζης Κων. Πάλιος, ο οποίος μετά το θάνατο του θείου του δεν μπόρεσε να το διατηρήσει, γιατί μετά την απελευθέρωση και το πρώτο παγκόσμιο πόλεμο το ηπειρωτικό εμπόριο συνδέθηκε με τον Πειραιά και μειώθηκε η εμποροεπιβατική κίνηση με τα ιταλικά πλοία.⁶

Ο Δημήτριος ασχολήθηκε και με την τυροκόμηση και το εμπόριο του κεφαλοτουριού. Έκτισε μεγάλη αποθήκη για την ωρίμανση του κεφαλοτουριού στην οδό 21^{ης} Οκτωβρίου, στην οποία προ του πολέμου, αλλά και μετά, στεγαζόταν το επιπλοποιείο του Αποστόλη Μικρούλη.⁷ Επίσης, έκτισε και λειτούργησε σαπουναριό στην οδό Μπιζανίου, εκεί που τώρα είναι τα καταστήματα Λαγοπάτη-Βασιλάκου. Όλες αυτές οι οικοδομές για 100 χρόνια ήταν ιδιοκτησία του Λεωνίδα Πάλιου, του παιδιού του και μετά του αδελφού του Κ. Πάλιου και των παιδιών αυτού.

Μετά τη συνθήκη του Βερολίνου το 1878, την απελευθέρωση της Άρτας το 1881 και την εισαγωγή των ευρωπαϊκών βιομηχανικών προϊόντων, που αντι-

⁵ ΑΥΔΙΚΟΣ 2003.

⁶ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2008, 157-158.

⁷ Τελευταία, στο οικόπεδο αυτό έκτισε οικοδομή ο Γεώργιος Κουτρούμπας.

κατέστησαν τα βιοτεχνικά, επήλθαν ριζικές αλλαγές σε όλους τους τομείς, κυρίως δε στην οικονομία και τις συγκοινωνίες. Η αυστριακή ναυτιλιακή εταιρεία Λούντ δρομολόγησε ατμοκίνητα πλοία στην τακτική γραμμή Τεργέστη-Πρέβεζα. Η Άρτα απομονώθηκε από το γιαννιώτικο εμπόριο και από τη σκάλα της Σαλαώρας, που ήταν θέση ακατοίκητη. Η κίνηση του λιμανιού της Πρέβεζας μεγάλωνε. Οι θαλάσσιες και οι χερσαίες μεταφορές αυξάνονταν εξίσου, παρόλο που η απόσταση Πρέβεζα-Γιάννενα ήταν 23½ ώρες πορεία, ενώ από Σαλαώρα-Γιάννενα 18½ ώρες πορεία. Δηλαδή, από την Πρέβεζα με επιστροφή ήταν πέντε μέρες, ενώ από τη Σαλαώρα τέσσερις.

Από το λιμάνι της Πρέβεζας γινόταν η διακίνηση των εμπορευμάτων του ευρύτερου γιαννιώτικου εμπορίου και των κατοίκων τού μετέπειτα νομού Ιωαννίνων. Στο λιμάνι άνθρωποι και εμπορεύματα άλλαζαν μέσα μεταφοράς. Τότε οι μεταφορές στη στεριά γίνονταν αποκλειστικά με μουλάρια. Για να μεταφερθεί ένα φορτίο 90 τόνων, που έφερνε ένα ιστιοφόρο, στα Γιάννενα, χρειαζόνταν 1.000 φορτία μουλαριών. Το φορτίο ήταν 70 οκάδες. Ο τόπος ωφελήθηκε. Η οικονομική ωφέλεια που είχε ο τόπος από τα χερσαία μέσα μεταφοράς ήταν πολλαπλά μεγαλύτερη γιατί οι αγωγάτες ήταν πολλοί. Αυτοί και τα μουλάρια πήγαιναν στα χάνια, τα μουλάρια ήθελαν πετάλωμα, πέταλα, καρφιά και τροφή, τη βρώμη για όλο το ταξίδι την αγόραζαν στην Πρέβεζα, ενώ το πλήρωμα του ιστιοφόρου κοιμόταν και μαγεύερε στο σκάφος.

Όταν οι αδελφοί Δημήτριος και Νικόλαος Μπαλτατζής βγήκαν στην αγορά, το εμπόριο των βιοτεχνικών ενδυμάτων και κλινοσκεπασμάτων ήταν ακόμα στην ακμή του. Όταν γύρισαν στην Πρέβεζα είχαν εκτοπισθεί από τα αντίστοιχα βιομηχανικά και αμύνονταν στην περιφέρεια του ελλαδικού χώρου. Από τη δεκαετία του 1880 τα ευρωπαϊκά υφάσματα διείσδυσαν και στο Συρράκο. Ο πολυγραφότατος ιστορικός Ιωάννης Λαμπρίδης γράφει: «[...] δεν παρατηρείται όμως εις Μέτσοβον ευρωπαϊκόν ένδυμα των γυναικών, αλλ' εις Συρράκον και το επάρατον τούτο υμάτιον κατεσκήνωσε και ου μικρόν την κοινότητα τούτην απειλεί».⁸

Έτσι, οι Συρρακιώτες που δούλευαν στην Ιταλία και σε άλλα μέρη έχασαν την κερδοφόρα παραδοσιακή εργασία τους. Για να επιβιώσουν στράφηκαν σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες. Τους διευκόλυνε η καλή γνώση της γλώσσας, της συμπεριφοράς των κατοίκων και η συνέπειά τους στις συναλλαγές. Γνώριζαν πολύ καλά την αγορά. Γιατί από την εφηβεία τους ακολουθούσαν τους πατεράδες τους στους τόπους της δουλειάς, που εκτός από ραφτάδες ήταν και έμποροι. Το εμποροραφτάδικο ήταν σχολείο της αγοράς για τους νεαρούς Συρρακιώτες. Από τότε πήραν μαζί τους στους τόπους δουλειάς τους και τις οικογένειές τους.

⁸ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ 1971.

Ο Νικόλαος Μπαλτατζής ανέλαβε τη διαχείριση του χανιού που έχτισαν οι δύο αδελφοί. Το χάνι αυτό κατασκευάστηκε στον χώρο μεταξύ των οδών Π. Τσαλδάρη-Μπιζανίου και Χρ. Ρίζου, που και σήμερα λέγεται «Χάνια». Μέχρι τότε τα χάνια ήταν ένας χώρος περιμανδρωμένος χωρίς στάβλους. Τα μουλάρια ήταν ζώα σκληρά και καλύπτονταν από το σαμάρι και το χονδρό αδιάβροχο ύφασμα, με το οποίο προστάτευαν από τη βροχή το φορτίο. Οι χώροι εξυπηρέτησης των ανθρώπων ήταν περιορισμένοι. Γενικά από το 1881 και μετά άρχισαν να βελτιώνονται. Το χάνι που έκτισαν οι Μπαλτατζήδες περιβαλλόταν από όλες τις πλευρές από οικοδομές. Στην οδό Μπιζανίου η οικοδομή είχε μήκος 27 μέτρα. Στο ισόγειο ήταν στάβλοι και στον όροφο οκτώ δωμάτια ύπνου. Τα τέσσερα σώζονται ακόμα. Στην οδό Ρίζου ήταν στάβλοι και αποθήκες, Στη νότια πλευρά ήταν το δίπατο σπίτι του Νικολάου Μπαλτατζή με το ισόγειό του χωρίς παράθυρα. Στην οδό Π. Τσαλδάρη ήταν η είσοδός του, μεγάλη τοξωτή με πελεκητές πέτρες, η οποία ήταν στεγασμένη. Στον χώρο αυτόν ήταν το πεταλωτήριο. Δεξιά ήταν το καφενείο και αριστερά το παντοπωλείο. Τα δύο αυτά υποκαταστήματα είχαν πόρτες προς το πεταλωτήριο και επικοινωνούσαν με το χάνι. Τα πέτρινα κουφώματά τους υπάρχουν στους διαχωριστικούς τοίχους. Η μεγάλη πόρτα άνοιγε μόνο για να περάσουν τα ζώα. Έτσι, ο χώρος του χανιού ήταν ασφαλής. Από την πλευρά του καφενείου ήταν δύο καταστήματα. Μετά το παντοπωλείο ήταν το σαμαράδικο, το οποίο αργότερα έγινε καροποιείο από τον Γεώργιο Μαργαρώνη, και ένα μαγειρείο. Μετά ήταν το γραφείο του Ν. Μπαλτατζή και το σπίτι του. Έτσι, στο σημείο αυτό της οδού Π. Τσαλδάρη έγινε η έδρα των χερσαίων μέσων μεταφορών του διακομιστικού εμπορίου.

Λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Ν. Μπαλτατζή ολοκληρώθηκε η κατασκευή του νέου δρόμου Πρέβεζα-Ιωαννίνων, στον οποίο μπορούσαν να κινηθούν τροχοφόρα σαν αυτά που εκτελούσαν τότε μεταφορές στη Δύση. Κανένας Ηπειρώτης δεν επιχείρησε να ασχοληθεί με τις μεταφορές αυτές. Γιατί κανένας καροποιός δεν ήξερε να κατασκευάσει τη νταλικά αυτή, αφού δεν την είχε δει ποτέ και δεν υπήρχαν στην περιοχή μας μεγάλα άλογα για έλξεις. Το 1907 ήλθε ένας Ιταλός, ο οποίος έφερε πέντε νταλίκες. Την κάθε μία την έσερναν τρία άλογα και μετέφεραν στα Γιάννενα 1.100 οκάδες φορτίου. Επίσης, δύο άμαξες κλειστές, που τις έσερναν δύο άλογα, μετάφεραν το ταχυδρομείο στα Γιάννενα, καθώς και πέντε επιβάτες. Ο Ιταλός νοίκιασε το χάνι και εγκαίνιασε τις τροχοφόρες μεταφορές δουλεύοντας πολύ καλά. Με τον καιρό τον ακολούθησαν και Ηπειρώτες, κυρίως Γιαννιώτες και Πρεβεζάνοι.

Προτού κηρυχτεί ο Ιταλοτουρκικός πόλεμος του 1911 ο Ιταλός πούλησε την επιχείρησή του και έφυγε. Την αγόρασε ο Κλεάνθης Μουστάκης, ο οποίος αποσπάστηκε από το οικογενειακό ναυτιλιακό πρακτορείο μαζί με τον μικρό αδελφό του Ιάσονα. Η συνεργασία του πρακτορείου, το οποίο ήταν και παραλήπτης εμπορευμάτων, τα οποία προωθούσε στα Γιάννενα, με την επιχείρηση

των χερσαίων μεταφορών ήταν επωφελής. Το πρακτορείο έδινε φορτία στις νταλίκες και το χάνι με τις άμαξες έδινε στο πρακτορείο επιβάτες. Έτσι, το χάνι αυτό έγινε ο ομφαλός των χερσαίων μεταφορών. Η επιχειρηματική σκέψη των αδελφών Μουστάκη για τις μεταφορές ήταν η ίδια με αυτήν του πρόγονού τους Δημήτρη Μπαλτατζή.

Οι μεταφορές με τις νταλίκες και τις άμαξες διήρκεσαν περίπου 15 χρόνια. Τις εκτόπισαν οι μεταφορές με το αυτοκίνητο. Το 1930 οι αδελφοί Μουστάκη χώρισαν το χάνι. Ο Κλεάνθης το μετέτρεψε σε κατοικίες που υπάρχουν ακόμα. Το βορινό τμήμα, που είχε την είσοδο, κακοδούλεψε μέχρι τη 13-1-1941, όταν βομβαρδίστηκε.

Οι δύο αδερφοί Μπαλτατζή που γύρισαν από την Ιταλία στην Πρέβεζα και έζησαν τα υπόλοιπα χρόνια του βίου τους είχαν μόνο κόρες. Ο Δημήτριος δύο και ο Νικόλαος μία. Όλες παντρεύτηκαν Συρρακιώτες. Η μεγάλη του Δημητρίου παντρεύτηκε τον Γεώργιο Πουλήση. Παιδιά της ήταν ο Χαρίλαος, που πέθανε νέος και άγαμος⁹ και η Αικατερίνη, σύζυγος του Γεωργίου Μουστάκη (Εικ. 1). Παιδιά αυτής ήταν ο Κλεάνθης, ο Ιάσοντας και η Κούλα Αθανασίου Μάνου. Η μικρότερη κόρη του Δημητρίου ήταν σύζυγος του ιατρού Λεωνίδα Πάλιου, η οποία απέκτησε έναν γιο, τον Γεώργιο, που πέθανε άγαμος.

Η κόρη του Νικολάου, Βασιλική, σύζυγος του Κωνσταντίνου Τοπόλα είχε δύο κόρες, τη Νίτσα, άγαμη, και την Ελευθερία, σύζυγο του Ανδρέα Φατούρου. Παιδιά τους είναι ο Ντίνος Φατούρος και η Ελπίδα, σύζυγος του Γεωργίου Μπάκα αξιωματικού ε.α.

ΕΙΚΟΝΑ 1: Γεώργιος Κ. Μουστάκης (1855-1923), σύζυγος της Αικατερίνης Γ. Πουλήση, εγγονής του Δημητρίου Μπαλτατζή, αδελφού της Μαρίας, συζύγου του Κωνσταντίνου Ι. Μπαλτατζή, και παππούς του γράφοντος (Αρχείο Γιώργου Ι. Μουστάκη)

⁹ Ο Ιωάννης Ρέντζος γράφει: «15 Ιουνίου 1901. Απέθανεν ο υιός του Γούλα Πουλήση», βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 137.

Μετά τους δύο αδελφούς Δημήτριο και Νικόλαο που αποσύρθηκαν από την εταιρία του Παλέρμου και δημιούργησαν νέες δουλειές στην Πρέβεζα επέστρεψε στην πόλη και ο Δημήτριος Δούλης, ο οποίος ήταν πολύ μικρότερός τους. Πρέπει να είχε συγγενική σχέση με την οικογένεια Μπαλτατζή, καθώς τα χρόνια εκείνα έτσι λειτουργούσαν οι εταιρίες. Ο Δούλης ασχολήθηκε με το γενικό εμπόριο, είχε συναλλαγές με πόλεις της Ιταλίας, της Αιγύπτου, αλλά και με τον ευρύτερο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τους συνεργάτες του στις πόλεις αυτές θα τους γνώριζε από τη θητεία του στην εταιρία του Παλέρμου. Όπως προκύπτει από την εμπορική αλληλογραφία του αρχείου του εμπόρου Πύρρου Κονκουρή, ο Δημήτριος Δούλης λίγο προ του 1912 αναζητούσε να αγοράσει 150.000 με 200.000 οκάδες βρώμη στη Θεσσαλονίκη, την Αδριανούπολη, αλλά και τα Άδανα της Κιλικίας, και κεφαλοτύρι στην Κατερίνη και την Ξάνθη.¹⁰ Το σπίτι του με το αποθηκομάγαζό του στο ισόγειο ήταν στην αρχή της οδού Π. Τσαλδάρη και κατεδαφίστηκε από τους ιταλικούς βομβαρδισμούς του 1940-1941. Στο οικόπεδό του το 1963 ο εγγονός του ιατρός Δημήτριος Δόνος και ο Παναγιώτης Λάζος έκτισαν και λειτούργησαν κλινική. Τώρα είναι γραφεία και καταστήματα. Επίσης, κατασκεύασε το ξενοδοχείο «Αβέρωφ» στην αγορά και οδό Β. Μπάλλκου και αγόρασε πολλά ελαιόδεντρα. Το παιδί του ο Κωστάκης ήταν δήμαρχος την περίοδο 1945-1950. Το μικρότερο παιδί του, τον Λεωνίδα (1891-1951), το υιοθέτησε ο άτεκνος αδελφός της γυναίκας του Γεώργιος Τσόκος. Ο Λεωνίδας εκλέχθηκε βουλευτής στις εκλογές του Νοεμβρίου 1926, του Σεπτεμβρίου 1932, του Ιουνίου του 1935 και του Ιανουαρίου 1936 και διετέλεσε υφυπουργός Ηπείρου στην κυβέρνηση του Π. Τσαλδάρη το 1935. Η κόρη του Λένα είναι η χήρα του μεγάλου ζωγράφου και ποιητή Νίκου Εγγονόπουλου.

Οι τρεις αυτοί άνδρες που ήλθαν από το Παλέρμο και εγκαταστάθηκαν στην Πρέβεζα, ήταν σημαντικοί παράγοντες της αγοράς και εκλεκτά μέλη της κοινωνίας του τόπου μας, όπως και οι απόγονοί τους. Ο D.F. Μπούτικος γράφει σχετικά: «Βαλτατζής Κωνστ. Ιωάννου. Γεννηθείς τω 43 απέθανεν εις Παλέρμον. Συνετέλεσεν εις την προαγωγήν των εμπορικών επιχειρήσεων των Βαλτατζέων και ενόσω έζη ο Δημήτριος. Εις τούτον όμως αποδίδεται η καταστροφή και η χρεοκοπία ήτις έλαβεν χώρα 1885».¹¹

Η εταιρία έχασε πολλά χρήματα και μειώθηκαν πολύ οι δραστηριότητές της. Νομικά όμως δεν χρεοκόπησε. Τότε έφυγαν από το Παλέρμο ο Σπυρίδων Μπαλτατζής και ο Δημήτριος Δούλης. Ο Κωνσταντίνος που είχε και την οικογένειά του μαζί του συνέχισε μόνος του. Το 1890 πέθανε και η επιχείρηση

¹⁰ Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2008, 148-151.

¹¹ ΑΥΔΙΚΟΣ 2003, σημ. 51.

διαλύθηκε. Η δε χήρα του Μαρία, κόρη του Κωνσταντίνου Μουστάκη,¹² με τα πέντε ανήλικα παιδιά της, τον Ιωάννη, τον Λεωνίδα, την Ελένη, τον Αλκιβιάδη και τον Κωνσταντίνο, επέστρεψε στη γενέτειρά της Πρέβεζα, κοντά στον πατέρα της, τα τρία της αδέρφια και τους συγγενείς του συζύγου της. Εγκαταστάθηκε στο σπίτι του αποθανόντος πεθερού της, που τώρα είναι οικοδομή του κληροδοτήματος Σπύρου Μπαλτατζή στην παραλία της Πρέβεζας.

Στην Πρέβεζα πέθαναν δύο παιδιά της Μαρίας,¹³ η οποία αναγκάστηκε να εγκατασταθεί στην Αθήνα. Εκεί πέθαναν άλλα δύο και επέζησε μόνο ο Κωνσταντίνος ο μικρότερος, που είχε και το όνομα του πατέρα του. Η εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* της 8^{ης} Φεβρουαρίου 1902 γράφει:

*Απεβίωσε και εκηδέυθη την παρελθούσαν δευτέραν ο μόλις εικοσαετής νέος Λεωνίδας Κ. Μπαλτατζής εκ Συρράκου της Ηπείρου. Την κηδείαν αυτού παρηκολούθησαν μέχρι του Α. Νεκροταφείου πάντες οι ενταύθα (εν Αθήναις) πατριώται και φίλοι του. Συλλυπούμεθα εγκαρδίως την βαθέως πηλωθείσαν μητέρα του καθώς και τους οικείους και συγγενείς του.*¹⁴

Στην Αθήνα ήταν εγκατεστημένοι, από τον 19^ο αιώνα, τα αδέρφια του Κώστα, Σπύρος Μπαλτατζής, Ρίνα Μακρυδήμα, ο αδερφός της Μαρίας Απόστολος Μουστάκης και άλλοι. Μετά από λίγα χρόνια πέθανε και η τραγική μάνα και έμεινε μόνος του ο μικρός Κώστας, ο οποίος γεννήθηκε το 1890 στο Παλέρμο και φοίτησε οικότροφος στη Ριζάρειο Σχολή στην Αθήνα. Μετά σπούδασε οικονομικά στην Κωνσταντινούπολη με υποτροφία του θείου του.

Ο θείος του Σπύρος Μπαλτατζής στη διαθήκη του, που συντάξε τον Ιούνιο του 1907, παραγγέλλει στον κληρονόμο του «το ελληνικό Εθνικόν πανεπιστήμιον», δηλαδή, τον πρύτανη του πανεπιστημίου:

[...] να δίδει ετησίως δραχμάς χιλίας πεντακοσίας (1500) εις τον ανεψιόν μου Κωνσταντίνον Μπαλτατζή μέχρι του έτους 1915, οπότε συμπληροί το εικοστόν πέμπτον έτος της ηλικίας του και θα έχει περατώσει τας σπουδάς του, και θα έχει αρμόδιον καιρόν όπως εν τω μεταξύ δημιουργήση πόρον ζωής, ως ορφανόν δε παρακαλώ τον κληρονόμο μου να τον προστατεύσει προς αποκατάστασίν του.

¹² Ο Ιωάννης Ρέντζος γράφει: «1^η Ιανουαρίου 1901 απέθανεν ο Κώστας Μουστάκιος», βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 104. Ο Κώστας Μουστάκης ήταν πατέρας της Μαρούσιας και προπάππος του γράφοντος.

¹³ Ο Ιωάννης Ρέντζος αναφέρει τον θάνατο ενός από αυτούς: «20^η Ιανουαρίου 1901. Σήμερον απέθανε ο υιός της Μαρούσας Μπαλτατζή», βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 109.

¹⁴ Εφ. *Φωνή της Ηπείρου*, 8-2-1902.

Δούλεψε στην εταιρία πετρελαιοειδών Mobil. Στην εταιρεία αυτή δούλεψε και ο γιος του, ο Παναγιώτης, που χάθηκε άγαμος νέος 33 χρονών. Είχε και μία κόρη, την Αλεξάνδρα. Ο Παναγιώτης ήταν ο τελευταίος Μπαλτατζής απόγονος των Μπαλτατζαίων του Παλέρμου.

Ο Σπύρος Μπαλτατζής στο Παλέρμο συνεργάστηκε με Άγγλους επιχειρηματίες, που εισήγαγαν στην Αγγλία εσπεριδοειδή από τη Σικελία. Με την εταιρία αυτή, ή με άλλη, συνεργάστηκε και έστειλε στην Αγγλία σιτάρια από τη Ρωσία, γι' αυτό και εγκαταστάθηκε στην Οδησό. Μετά την εγκατάσταση και λειτουργία μηχανοκίνητων αλευρόμυλων από Έλληνες στις παραδουνάβιες πόλεις Βραΐλα και Γαλάτσι, άρχισε και το εμπόριο των αλεύρων, με το οποίο επιλύθηκε το σοβαρό πρόβλημα της άλεσης, κυρίως για τους κατοίκους των πόλεων, η οποία γινόταν με τους ανεμόμυλους και τους νερόμυλους. Ο Σπύρος Μπαλτατζής αγόρασε ιστιοφόρο καράβι και άρχισε το εμπόριο και των αλεύρων. Η δραστηριότητα του Συρρακιώτη με τη ναυτιλία δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Ο Άγγλος Leake που επισκέφτηκε τους Καλαρρύτες το 1805 και το 1809 αναφέρει σχετικά με τις δραστηριότητες των κατοίκων των δύο κωμοπόλεων, ότι μερικοί ήταν καραβοκυραίοι και ιδιοκτήτες του φορτίου.¹⁵ Ήδη στο Δούναβη τότε έπλεαν το ατμόπλοιο *Ήπειρος* του Συρρακιώτη τραπεζίτη στη Βιέννη Σπύρου Τοπάλη και το 2.300 τόνων σλέπι *Συρράκο* του Στ. Πουλόπουλου. Αλλά και σε άλλες θάλασσες έπλεαν πλοία των Συρρακιωτών. Από τον ισολογισμό της περιουσίας του, που συνέταξε την 6^η Ιουλίου 1907 και επισυνάπτεται στη διαθήκη του, είχε να λαμβάνει 136.000 δρχ. από τους αδελφούς Μαρλά, στους οποίους πούλησε το πλοίο *Γαλαξίδι*.

Η αγορά των αλεύρων ήταν εύκολη δουλειά. Η πώληση και η είσπραξη των χρημάτων ήταν δύσκολη, γι' αυτό ο Σπύρος Μπαλτατζής μετακινήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, πατρίδα της γυναίκας του Διαλεκτής, και το 1900 περίπου στην Αθήνα. Από την Αθήνα διηύθυνε την εκτεταμένη επιχείρηση του από την Κωνσταντινούπολη μέχρι την Πρέβεζα, όπου ο λογαριασμός με τον Δημήτριο Δούλη, στον οποίο πωλούσε άλευρα, ανέρχονταν την 6^η Ιουλίου 1907 σε 9.000 δραχμές, όταν το χρυσό ναπολεόνι είχε 20 δρχ. και η λίρα Αγγλίας 25 δρχ. Στον ισολογισμό αναφέρει και τα ονόματα των δικηγόρων, στους οποίους ανέθεσε να εισπράξουν τα χρήματα που του χρωστούσαν, στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και την Αθήνα.

Όλη την περιουσία του, περίπου 700.000 δρχ., την άφησε κληροδότημα. Στη διαθήκη του, που την υπέγραψε τη 17-10-1907 γράφει:

[...] *πρώτον εγκαθιστώ κληρονόμον μου το Ελληνικόν Εθνικόν πανεπιστήμιον και παρακαλώ να δεχθεί την κληρονομίαν μου και μεριμνήση περί της ακριβούς εκτελέσεως της παρούσης. Παραγγέλω τον κληρονό-*

¹⁵ LEAKE 1835, I, 275.

μον μου τούτον να κρατήση ως κληρονομικήν μοίραν εξ απάσης της κατά τον θάνατον μου ευριθυσομένης περιουσίας μου δραχμάς εικοσιπέντε χιλιάδες υπό μόνην την υποχρέωσιν όπως γίνηται δεκτός άνευ πληρωμής εν τω πανεπιστημίω εις φοιτητής εκ Συρράκου, και μετά το πέρας των πανεπιστημιακών σπουδών του, πάλιν δεύτερος, και ούτω επ' άπειρον. Δωρώ εις την γλυκητάτην μου γενέτειρα το Συρράκον την εν Πρεβέζη οικίαν μου, υπό τον όρο όπως εκ των ετησίων καθαρών προσόδων αυτής προικίζονται ετησίως τρία πτωχά κοράσια Συρράκου. [...] όταν αποβιώσουν πάντες οι κληροδοτούμενοι, τότε παραγγέλω τον κληρονόμον μου ίνα ιδρύση σχολήν εν Συρράκω, παραλαμβάνων διδασκάλους ίνα διδάσκεται η Ελληνική γλώσσα μέχρι της δευτέρας Γυμνασίου, και κατόπιν δύο τάξεις εμπορικών μαθημάτων. Εκτός της ελληνικής γλώσσης παραγγέλλω όπως εφόσον η Ήπειρος θα μένη υπόδουλος εις την Τουρκίαν, να διδάσκηται η τουρκική γλώσσα συγχρόνως μετά της ελληνικής. Υπολογίζω δε ότι οι εκ των τόκων της περιουσίας μου πρόσοδοι θα επαρκέσουν όπως συγχρόνως διδάσκηται και η Γαλλική και Αγγλική γλώσσα. [...] Ενί λόγω θα εννοήσει ο κληρονόμος μου ότι επιθυμώ ίνα αι πρόσοδοι της περιουσίας μου χρησιμοποιηθούν όλαι υπέρ της γενέτειράς μου, και επειδή το βραχώδες εκείνο χωρίον είνε άγονον, φρονώ ότι καταρτίζων τους νέους αξίους ίνα ξενιτευόμενοι καταλάβουν θέσεις εν τω εμπορίω και προκόψουν, και συνιστώ να μην εγκαταλείψουν και λησμονήσουν αυτήν.

Ο Σπύρος Μπαλτατζής, που πολλά χρόνια έζησε στην Ιταλία και τη Ρωσία, και είχε συναλλαγές με Άγγλους, Ιταλούς, Ρουμάνους, Ρώσους, Τούρκους κ.ά. γνώριζε πολύ καλά πόσο χρειαζόνταν τα γράμματα και η γνώση των ξένων γλωσσών, για την άσκηση του εμπορίου στις ξένες χώρες, στις οποίες πήγαιναν πολλοί Συρρακιώτες εμποροραφτάδες, αλλά και στην Ελλάδα. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Παγκόσμιος, ο Εθνικός Διχασμός που ακολούθησε, η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή συνέτριψαν την οικονομία του τόπου και η δραχμή υποτιμήθηκε πολλές φορές με αποτέλεσμα το κεφάλαιο του κληροδοτήματος να μειωθεί δραματικά. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο η περιουσία του σχεδόν μηδενίστηκε. Ανασταλτικός παράγοντας στην πορεία του κληροδοτήματος ήταν και ο όρος του διαθέτη: «Όταν αποβιώσουν πάντες οι κληροδοτούμενοι, τότε παραγγέλλω τον κληρονόμον μου ίνα ιδρύση σχολείον εν Συρράκω». Η αδελφή του πέθανε λίγο προ του πολέμου του 1940. Μέχρι τότε δεν μπορούσε να γίνει τίποτε. Στον ισολογισμό που επισυνάπτεται στη διαθήκη, η αξία της οικοδομής στην παραλία της Πρέβεζας είναι 15.000 δρχ. και αντιπροσωπεύει το 2% του συνόλου της περιουσίας του κληροδοτήματος, ενώ σήμερα αντιπροσωπεύει το 98% της σωζόμενης περιουσίας του.

Μετά από λίγους μήνες, τη 16^η Μαρτίου του 1908, ο Σπύρος Μπαλτατζής πέθανε σε ηλικία 59 χρονών. Η σωρός του βαλσαμώθηκε για να μεταφερθεί με

τα τότε μέσα, πλοίο, άμαξα και μουλάρι και να ενταφιασθεί στον Άγιο Γεώργιο, απέναντι του Συρράκου. Ενταφιάστηκε την 27^η Μαρτίου 1908. Όταν το βαλσαμωμένο σκήνωμα, συνοδευόμενο από επιτροπή του πανεπιστημίου, έφτασε στην Πρέβεζα, άρχισαν να κτυπούν λυπητερά οι καμπάνες των 11 εκκλησιών της πόλης, στην οποία κατοικούσαν οι συγγενείς του από το 1870. Όλοι οι κάτοικοι πήγαν στην παραλία και συνόδευσαν τον νεκρό στην εκκλησία. Μετά από πολλά χρόνια άκουσα πολλούς Πρεβεζάνους να αναφέρονται στην κηδεία του Σπύρου Μπαλτατζή. Η νεκρώσιμη ακολουθία τελέστηκε στον Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Χοροστατούσε ο μητροπολίτης με 14 ιερείς, όπως μαρτυρεί σημείωμα του εμπορικού ναυτιλιακού γραφείου Δημητρίου και Θεμιστοκλή Μουστάκη προς την κοινότητα του Συρράκου για τα έξοδα της κηδείας του.

Οι Μπαλτατζήδες παράλληλα με τον πλούτο ανέβηκαν κοινωνικά και πολιτιστικά. Ο D.F. Μπούτικος γράφει: «Ο Δημήτριος ανυψώθη ηθικώς και υλικώς εις τα υψηλότερα στρώματα της κοινωνίας επί μιας δεκαετίας».¹⁶ Ο δε Σπύρος, ο οποίος κατοικούσε στο Μέγαρο Μελά, άφησε στο κληροδότημα: 1) αργυρά σκεύη αξίας 3.000 δρχ., 2) εικόνα Φρύνης 1.500 δρχ., 3) διάφορα σκεύη 8.000 δρχ., 4) κοσμήματα στο χρηματοκιβώτιο 3.000 δρχ., σύνολο 16.700 δρχ., μεγαλύτερης αξίας από την οικοδομή του κληροδοτήματος 15.000 ή την αξία 850 ελαιόδεντρων και επιπλέον άφησε αρκετά και στη σύζυγό του. Το ύψος της αξίας των σκευών, των κοσμημάτων και του ζωγραφικού πίνακα υποδηλώνει και το επίπεδο της διαβίωσής του.

Οι τέσσερις αυτοί άνδρες ήταν συνδεμένοι με την Πρέβεζα και τη θεωρούσαν δεύτερη πατρίδα τους. Ο Δημήτριος και ο Νικόλαος από το Παλέρμο γύρισαν στην Πρέβεζα, δημιούργησαν επιχειρήσεις, έκτισαν οικοδομές, έζησαν με τις οικογένειές τους μέχρι το τέλος του βίου τους και οι απόγονοι τους ζουν μέχρι σήμερα. Οι άλλοι δύο πέθαναν στα ξένα, η οικογένεια του Κώστα μετά τον θάνατό του ήλθε στην Πρέβεζα. Μετά τον θάνατο των δύο παιδιών του, η χήρα του Μαρία πήγε στην Αθήνα για να σωθούν τα άλλα τρία. Σώθηκε το μικρότερο, ο Κώστας Κων. Μπαλτατζής. Ο Σπύρος γύρισε νεκρός, για να τελεστεί η νεκρώσιμη ακολουθία. Σήμερα στην Πρέβεζα υπάρχει ό,τι διασώθηκε από το κληροδότημά του.

¹⁶ ΑΥΔΙΚΟΣ 2003.

Βιβλιογραφία

- ΑΥΔΙΚΟΣ Ε.Γ., 2003, Συρράκο: Οικονομική και κοινωνική διάχυση του ορεινού χώρου. Σχόλια σε «Γεννεαλογικόν Βιβλίον και Διαθήκη» υπό D.F. Μπούτικο, *Γεωγραφίες* 5, 135-147 (διαθέσιμο στο <http://evangelosavdi.kos.blogspot.gr/2011/01/df.html>)
- ΚΟΚΚΙΝΟΣ Δ., 1957, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Β', 3^η έκδ., Αθήνα
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ Ι., 1971, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχη 1-10, II, Ιωάννινα
- LEAKE W.M., 1835, *Travels in northern Greece*, I-IV, London
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2008, *Πρέβεζα & Συρράκο*, Πρέβεζα
- ΡΕΝΤΖΟΣ Ι.Μ., 2013, *Ημερολόγιο 1893-1912. Η οθωμανική Πρέβεζα*, Πρέβεζα